

L'ALTA EDAT MITJANA A LA CATALUNYA CENTRAL (SEGLES VI-XI). ESTUDI HISTÒRIC I ARQUEOLÒGIC DE LA CONCA MITJANA DEL RIU LLOBREGAT¹

JORDI GIBERT REBULL
Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM

L'estudi analitza les transformacions operades en la societat altmedieval prenent com a marc geogràfic de referència les terres de la Catalunya Central i com a punt de partida la desaparició del model d'ocupació rural majoritari de tradició baiximperial, les *villae*. Integrant totes les dades a l'abast, es caracteritzen els nous models de poblament així com l'organització dels territoris on s'insereixen. Per altra banda, s'ofereix una interpretació de les conseqüències del procés d'implantació de l'estat islàmic i, especialment, de la condició i l'estatus dels territoris de la Catalunya Central durant bona part del segle IX com a detentors d'una certa autonomia enfront dels poders polítics que els envolten. Finalment, es descriu, de nou amb dades arqueològiques i textuals, el procés de conquesta i d'integració d'aquests territoris dins l'àmbit comtal, atenent tant als espais de poder, com són castells, torres i esglésies, com als espais d'hàbitat pagès i les seves instal·lacions productives.

1. Aquest article resumeix la tesi doctoral que, dirigida pel professor Ramon Martí Castelló, fou defensada el passat dia 16 de juny de 2011 a la Universitat Autònoma de Barcelona. Conformaren el tribunal encarregat d'avaluar-la els doctors Jordi Bolòs Masclans, catedràtic de la Universitat de Lleida, com a president, Marta Sancho Planas, professora de la Universitat de Barcelona, com a secretària, i Ernesto Pastor Díaz de Garayo, de la Universitat del País Basc, com a vocal, tots ells especialistes reconeguts en història i arqueologia de l'alta edat mitjana, que van tenir llavors l'amabilitat de concedir al treball la màxima qualificació i d'aportar tota una sèrie de consideracions de gran vàlua. Per altra banda, l'elaboració d'aquesta tesi ha tingut lloc en el marc del projecte «Organización fiscal y ocupación del territorio durante la Alta Edad Media» (HAR2009-07874), finançat per la Subdirecció General de Proyectos de Investigación; igualment, el seu autor forma part del Grup de Recerca Emergent sobre Ocupació, Organització i Defensa del Territori Medieval (OCORDE, 2009 SGR 727), reconegut i finançat per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya.

PARAULES CLAU

Alta edat mitjana, Catalunya Central, arqueologia, poblament, territori.

**The early Middle Ages in Central Catalonia (6th to 11th centuries).
Historical and archaeological study of the middle basin of the Llobregat River**

ABSTRACT

This paper highlights the transformations in early medieval society in Central Catalonia, taking the disappearance of the Roman rural settlement pattern, the *villae*, as its starting point. Integrating the available data, this study characterizes the new settlement patterns as well as the territorial organization. Moreover, it also interprets the consequences of the Islamic conquest and particularly the special legal status of the Central Catalonia territories, which remained partly autonomous from the political powers surrounding them during the ninth century. Finally, using both archaeological and written data, the article describes the conquest and integration of these territories into the Christian counties, in relation to the seats of power, such as castles, towers and churches, but also to peasant settlements and their production facilities.

KEYWORDS

Early Middle Ages, Central Catalonia, archaeology, settlement, territory.

INTRODUCCIÓ

És un tòpic estès, però també una veritat innegable, que els segles posteriors a la fi del món romà i fins a l'aparició dels règims feudals consolidats en el segle XI constitueixen una etapa sobre la qual el coneixement històric decau significativament. També és cert que la recerca a l'entorn del període ha experimentat en els darrers anys un considerable grau de desenvolupament que permet ser relativament optimistes pel que fa a les possibilitats d'avançar en aquest coneixement, una millora que cal atribuir en bona part a la implementació del mètode arqueològic

com a via d'anàlisi de les societats del moment.² En aquest context, la nostra pretensió ha estat dur a terme una anàlisi genèrica centrant-nos especialment en els conceptes de *poblament* i *organització territorial*, dues nocions que ens permeten acostar-nos al que finalment és el nostre objectiu últim: la definició de les dinàmiques socials altmedievales i dels mecanismes estatals o paraestatals que operen en el territori i que influeixen en l'esdevenir i les transformacions de la societat. Així, la noció de *poblament* és de gran utilitat en la mesura en què el coneixement que podem adquirir en relació amb els assentaments, entesos en un sentit ampli, pot ser transformat, a partir de la interpretació de la realitat material d'aquests, en coneixement de les estructures socials del moment, ja que cal convenir en el fet que cada formació social desplega sobre el territori una varietat d'assentaments que li és pròpia, la definició i la comprensió dels quals aporta per força informació sobre la societat que els genera. Una apreciació semblant es pot establir pel que fa a l'organització territorial; en aquest cas, l'estudi arqueològic de certs emplaçaments, combinat amb algunes informacions textuales, desvela quins són els esquemes bàsics de jerarquització entre els assentaments i quins poden ser els marcs d'influència dels punts principals, informacions que, com en el cas del poblament, es poden posar en relació amb les estructures socials i polítiques de cada època.

En aquesta línia, amb l'estudi que aquí volem sintetitzar esperem contribuir a la construcció historiogràfica del període en dos aspectes. Per una banda, pretenem afegir-nos al corrent general, ben perceptible en els darrers anys, que, com apuntàvem, ha revalorat l'estudi de l'alta edat mitjana a partir justament del recurs a l'arqueologia com a vehicle d'accés al seu coneixement.³ Per altra banda, i en concret pel que fa a Catalunya, considerem indispensable el desenvolupament de treballs d'aquestes característiques que vinguin a complementar i a renovar la llarga i potent tradició historiogràfica que, pel que fa als segles IX-XI, s'ha desenvolupat en bona part, i pràcticament de forma única, gràcies al ric fons documental del país pel que fa a aquestes cronologies.⁴

2. Ens acontentarem de citar la síntesi recent, de gran repercussió historiogràfica, exposada a Chris WICKHAM (2009), *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*, Barcelona, Crítica.

3. Pel que fa a l'occident europeu i a la península, es pot trobar al respecte un ampli recull de treballs, amb la bibliografia corresponent, a Juan Antonio QUIRÓS (ed.) (2009), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Bilbao, Universidad del País Vasco.

4. N'hi ha prou amb citar dues obres clàssiques: Ramon D'ABADAL (1986), *Dels visigots als catalans, 1. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona, Edicions 62; Pierre BON-

Tanmateix, la incorporació decidida del registre arqueològic no menysté en cap moment el recurs a les altres fonts disponibles per a cada període. Ben al contrari, l'ús crític i mesurat de les informacions proporcionades pels textos, des de les lleis visigodes fins a les actes de compravenda d'època comtal, passant per la tradició historiogràfica àrab, esdevé un recurs imprescindible en la nostra construcció del discurs històric. És, però, amb dades arqueològiques, alienes o de primera mà com a fruit de diverses campanyes de prospecció i d'excavació, combinades amb el registre textual i toponímic,⁵ que l'execució d'aquest treball ha provat de comprendre les lògiques en l'evolució del poblament per a l'ampli període cronològic que s'estén entre els segles VI i XI, així com les característiques fonamentals que defineixen les successives formacions estatals visigoda, andalusina i comtal en la seva implantació sobre el territori.

En tot cas, aquesta tesi dona continuïtat a una recerca personal desenvolupada durant els darrers anys, especialment des de l'elaboració d'un treball de recerca de tercer cicle que abordava l'estudi de la seqüència evolutiva del poblament i de l'organització territorial del Penedès i les seves àrees adjacents entre la fi de l'Imperi romà i la conquesta comtal.⁶ Amb posterioritat, la recerca s'ha traslladat vers

---

NASSIE (1979-1981), *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62.

5. Sobre el recurs usual per part del nostre equip a una òptica combinada on l'anàlisi de la documentació textual i del registre toponímic complementa i orienta els treballs arqueològics, es poden trobar algunes consideracions i exemples a Cristian FOLCH, Jordi GIBERT i Ramon MARTÍ (2010), «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología», a Philippe SÉNAC (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, Toulouse, Casa de Velázquez / Université de Toulouse 2 - Le Mirail, p. 125-155 i a Cristian FOLCH i Jordi GIBERT (2011), «Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*», a *Estrat Crític*, 5 (2011), *Actas de las III Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica (JIA 2010)*, volum II, Bellaterra, p. 364-377.

6. Jordi GIBERT, (2003), *Les comarques a ponent del Llobregat entre la fi de l'Imperi Romà i la conquesta comtal: una relectura arqueològica*, treball de recerca de tercer cicle, inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona. Una versió d'aquest treball va merèixer l'any 2004 el Premi de la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans. Diferents extractes n'han estat publicats: Jordi GIBERT (2004), «Toponímia i establiments emirals al Baix Llobregat», *Materials del Baix Llobregat*, núm. 10, p. 79-83; Jordi GIBERT (2005), «La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XVI, p. 39-72; Jordi GIBERT (2006), «L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)», a *III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. De Constantí a Carlemany. El pas de l'Antiguitat Tardana al món medieval*, Mataró, Grup d'Història del Casal, p. 175-186; Jordi GIBERT (2006), «La torre sobirana de

un àmbit geogràfic més extens com el de les comarques de la Catalunya Central, definides en bona part per la conca mitjana del riu Llobregat, que incorpora la totalitat de la comarca del Bages, gairebé tot l'Anoia, els sectors meridionals del Solsonès i el Berguedà i algunes àrees d'Osona i el Vallès Occidental, una investigació de la qual ara es presenten els primers resultats de síntesi.

TRANSFORMACIONS EN EL POBLAMENT RURAL (SEGLES VI-IX)

El punt de partida del nostre treball el constitueix la desintegració del model d'assentament rural majoritari durant l'etapa precedent, és a dir, la *villa* baiximperial. Amb escassos jaciments ben coneguts a la zona, els casos de Sant Amanç de Viladès, a Rajadell, i de l'Espelt, a Òdena,⁷ ens serveixen d'exemples genèrics per caracteritzar aquests establiments com a centres productors de dimensions considerables associats a un *dominus* i la seva família, la presència dels quals es testimonia per l'existència de sectors residencials amb estances pavimentades amb mosaic i àrees termals. Aquests jaciments només representen, però, el nucli del *fundus*, un predi que cal considerar extens i que engloba terres i recursos, així com altres establiments auxiliars, habitualment destinats a activitats productives específiques que es prefereixen lluny de la *domus* central, com poden ser fargues o forns de terrissa i material constructiu.⁸ Igualment, uns altres elements simbòlics del poder de la classe dominant en àmbit rural que també s'integren en els *fundi* són els mausoleus de les famílies propietàries,⁹

Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica», *Materials del Baix Llobregat*, núm. 12, p. 53-57; Jordi GIBERT (2006), «Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XVII, p. 65-84.

7. Albert MARTÍN i Jordi ALEMANY (2002), «La intervenció arqueològica a Sant Amanç», dins l'obra col·lectiva *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladès, Rajadell (Bages)*, Manresa, Museu Comarcal de Manresa, p. 19-35; Joan ENRICH, Jordi ENRICH i Jordina SALES (2008), «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior», a VÍCTOR REVILLA, Joan-Ramon GONZÁLEZ i Marta PREVOSTI (ed.), *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense, volum 1*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 205-227.

8. Joan ENRICH i Jordi ENRICH (1974), «L'estació tardo-romana de Cal Sanador», *Miscellanea Aqualatensis*, núm. 2, p. 33-46; Pedro Luis CARMONA i Sònia PASCUAL (2004), «Primers avanços sobre el conjunt terrisser de Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia)», *Miscellanea Aqualatensis*, núm. 11, p. 47-63.

9. Alexandra CHAVARRÍA (2007), «*Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche», a Gian Pietro BROGIOLO i Alexandra CHA-

espais d'autorepresentació de les elits que poden originar, amb el temps, àrees funeraries al seu voltant o esdevenir, finalment, esglésies, com succeeix a Santa Maria de Sorba o, potser, a Sant Pere de Casserres de Berguedà.¹⁰

Aquestes *villae*, però, presenten un abandonament generalitzat que cal situar, com ho mostra reiteradament la pràctica arqueològica i contemplant excepcions puntuals, no més tard de la segona meitat del segle v o poc més enllà,¹¹ en coincidència amb la desaparició de l'Imperi d'Occident i el període convuls que té lloc en el canvi de segle. Tanmateix, aquest procés d'abandó afecta invariablement els sectors residencials i de representació, mentre que alguns casos, com s'intueix a Sant Amanç o l'Espelt, mostren una permanència d'ocupació en alguns dels àmbits productius existents o la construcció de nous espais d'aquestes característiques, on es constata la presència de premses, dipòsits i sitges. En paral·lel a aquestes ocupacions, a la Catalunya Central s'observa l'aparició d'un nou tipus d'assentament, format habitualment per diversos àmbits construïts amb sòcols de pedra i sovint encerclats per un mur, amb exemples ben coneguts com Vilaclara, a Castellfollit del Boix, o el Collet dels Clapers, a Pinós de Solsonès,¹² que es caracteritzen igualment per la presència de trulls i dipòsits (figura 1). L'existència d'aquestes estructures adverteix sobre la continuïtat en les opcions productives entre aquelles *villae* baiximperials i aquests nous assentaments, que, al nostre entendre, caldria identificar al seu torn amb el terme homònim que apareix en les fonts d'època visigoda, un fet que con-

---

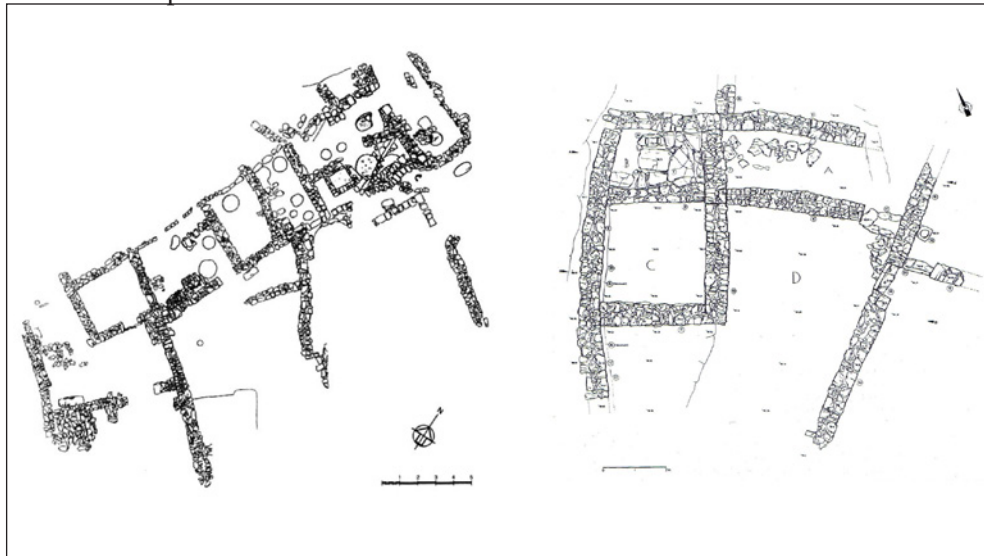
VARRÍA (ed.), *Archeologia e società tra tardo antico e alto medioevo*, Mantova, SAP Società Archeologica, s. r. l., p. 127-146.

10. Manuel RIU (1981), «Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba», *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. I, núm. 6, p. 323-344; Joan PIERA (2010), *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*. Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Agraïm a l'arqueòleg Joan Piera les informacions inèdites sobre aquest jaciment.

11. Josep CANAL *et al.* (2007), «La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle v al vi. Fonts textuals i evidències arqueològiques», *Empúries*, núm. 55, p. 190-191; Jordi ROIG (2009), «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)», a Juan Antonio QUIRÓS (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, p. 210-212.

12. Joan ENRICH, Jordi ENRICH i Lluís PEDRAZA (1995), *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada, Arqueoanoia Edicions; Jordi GUÀRDIA, «El Collet dels Clapers de Segué: un hàbitat alt-medieval al Solsonès», a *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, p. 228-241.

trasta amb l'aspecte físic general que presenten aquests establiments. Aquest fenomen, juntament amb la detecció arqueològica de tractaments diferenciats en el ritu funerari en assentaments rurals d'aquests segles, que cal relacionar amb la presència de *mancipia*,¹³ ens condueix a atribuir a aquests assentaments la natura d'explotacions dominicals, les característiques concretes de les quals estan encara per definir.¹⁴

Figura 1. Plantes dels jaciments de Vilaclara (esquerra) i del Collet dels Clapers (dreta).¹⁵

13. Jordi ROIG (2009), «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)», a Juan Antonio QUIRÓS (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Universidad del País Vasco, p. 238-239; Jordi ROIG i Joan Manel COLL (2011, p. 75-82), «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona.

14. Cristian FOLCH, Jordi GIBERT i Ramon MARTÍ (2010), «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología», a Philippe SÉNAC (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, Toulouse, Casa de Velázquez / Université de Toulouse 2 - Le Mirail, p. 144-146.

15. Figura confeccionada a partir de: Joan ENRICH i Jordi ENRICH (1999), «Poblat de Vilaclara», a P. de PALOL (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 140; Jordi GUÀRDIA, «El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès», a *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Igualada, p. 235.

Al costat d'aquests assentaments, a partir del segle VI s'observa encara un nou fenomen que es pot identificar amb la presència d'elits en àmbit rural com és l'aparició de temples cristians, si bé amb una densitat ni de lluny comparable a la xarxa d'esglésies construïdes a partir de la conquesta comtal. Amb pocs casos coneguts per al territori que ens ocupa, la basílica d'Artés constitueix un exemple magnífic que il·lustra plenament les característiques d'aquestes basíliques rurals tardoantigues.¹⁶ Cal destacar, més enllà d'altres atributs i consideracions formals, el ràpid desenvolupament d'una àrea funerària que delata una de les funcions principals que cal atribuir a l'edifici. Per la seva banda, la recent excavació a prop de Santa Maria de l'Antiguitat, a Casserres, mostra, encara que sigui de forma parcial, com aquests temples presenten en el seu interior sepultures significades que ocupen indrets rellevants, en aquest cas una exedra,¹⁷ i que cal identificar amb els espais d'enterrament de les capes socials dominants del territori, denotant l'expressió de poders aristocràtics en àmbit rural, ja estiguin aquests vinculats a l'existència de famílies propietàries significades o a l'extensió del poder episcopal o fins i tot monàstic. En cap cas, però, podem parlar de l'establiment d'una xarxa parroquial en referència a aquest període, ja que la instauració de parròquies pròpiament dites no es produirà fins als segles IX-XI. En aquest moment, l'ús del terme *parrochia* fa referència exclusivament a l'organització diocesana desenvolupada d'ençà del Baix Imperi, és a dir, als territoris adscrits a la jurisdicció d'una seu episcopal.¹⁸

16. Josep-Ramon JULIÀ i Kàtia KLIEMANN (1992), «Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)», *Miscel·lània d'Estudis Bagençs*, núm. 8, p. 37-74.

17. Pere CASCANTE i Pep FARGUELL (2007), «Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga», *Tribuna d'Arqueologia* 2007, p. 218 i 222-223. Les dades sobre aquest jaciment també les extraiem d'un informe inèdit relatiu al cobriment de les estructures que ens ha facilitat amablement el director de l'excavació, en Pep Farguell.

18. Ramon MARTÍ (2006), «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformacions del poblament rural en Catalunya durante la transició medieval», a Philippe SÉNAC (éd.), *Villa I: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'Al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*, Toulouse, CNRS / Université de Toulouse - Le Mirail, p. 157-158; M. SOTOMAYOR (2004), «Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispano-romanos y visigodos», a Catherine BALMELLE, Pascale CHEVALIER i Gisela RIPOLL (ed.), *Mélanges d'Antiquité Tardive*, Studiola in honorem Noël Duval, Brepols, p. 297.

Tanmateix, sí que existeix, al nostre entendre, una certa relació entre les esglésies que es poden documentar directament o indirecta i l'organització territorial del moment. Així, pensem que els indicis que permeten situar un d'aquests temples al Puig Cardener¹⁹ són congruents amb la importància que s'atorga a la *civitas* de Manresa en els primers documents del segle x, nucli central del *campo Baias* i també d'un comtat associat al d'Osona.²⁰ En seria un cas paral·lel el de Santa Maria dels Prats de Rei, on s'ha localitzat una necròpolis tardoantiga que insinua la presència d'un temple i que s'aixeca al solar de l'antic *municipium Sigarrens*,²¹ amb un territori que era conegut encara en el moment de la conquesta comtal com a *campo Sagarrens*.²² A una escala probablement més reduïda, trobem que l'actual església de Santa Maria d'Artés es posa sobre el temple tardoantic esmentat més amunt, en un lloc que apareix ben documentat a partir de finals del segle ix com a cap d'una demarcació territorial delimitada (*vallem que dicitur Artesse*);²³ potser en aquest mateix nivell, per al cas de Casserres es pot adduir la seva primerenca aparició (*Cas-taserram*) en la *Vita Hludowici* en relació amb la conquesta franca de finals del segle VIII,²⁴ si bé cal considerar en tot cas que s'integraria al *territorium* del Berguedà.

Justament, el cas de Casserres ens serveix per introduir un altre fenomen important que es detecta arqueològicament en aquests segles: la creació d'assentaments en alçada, reocupant i reaprofitant habitualment estructu-

19. Antoni DAURA i Eduard SÀNCHEZ (1987), «Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 5, p. 87-97.

20. Ramon ORDEIG (1999), *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, doc. 403 i 532.

21. Joaquim PERA (1994), «Reflexions entorn el *Municipium Sigarrens*», a Xavier DUPRÉ (coord.), *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà. Vol. 2. Comunicacions*, Tarragona, p. 323-325.

22. Francesc Xavier ALTÉS (1994), «El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999», *Studia Monastica*, núm. 36, fasc. 2, p. 223-302, doc. 10, any 945. Citem aquesta menció significativa malgrat que, estrictament, es tracta d'un text sospitós de falsedat o interpolació; en tot cas, les referències a la Segarra com a entitat territorial són constants a partir de la conquesta de la zona pels volts de l'any mil.

23. Ramon D'ABADAL (1926-1952), *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2 vol., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 293-299.

24. Ramon D'ABADAL (1986), *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 89.

res d'antics assentaments protohistòrics o ibèrics. En aquest sentit, és paradigmàtic el cas del jaciment del Serrat dels Tres Hereus, on les poques informacions que es tenen serveixen tanmateix per reconèixer una ocupació altmedieval adossada a la muralla prèvia que cronològicament caldria situar entorn del segle VIII, sense més precisions.²⁵ Altres casos, entre ells els jaciments de Sant Esteve d'Olius o Sant Pere de Madrona, semblen corroborar aquest fenomen, tot i que les escasses dades que en tenim no permeten clarificar el sentit estricte ni les cronologies exactes d'aquestes ocupacions, que s'endevinen diverses.²⁶

No obstant, el testimoni arqueològic més estès del poblament rural dels primers segles medievals a la Catalunya Central el constitueix el gran nombre de necròpolis disperses arreu del territori. Habitualment formades per un nombre variable de tombes en caixa de lloses o excavades a la roca, hem pogut recollir notícies de natura diversa en relació a prop de cent cinquanta casos repartits pel marc geogràfic estudiat. Es tracta d'espais funeraris no associats a cap temple i que cal considerar sempre anteriors a la implantació dels cementiris parroquials a partir de la conquesta comtal. Per tant, la seva cronologia, com indiquen certs objectes d'ornament localitzats en alguns casos, s'iniciaria a partir del segle VI o poc abans, mentre que es tancaria vers el segle X, amb la instauració de la xarxa parroquial. En aquest sentit, l'estudi de detall de la necròpolis de Pertegàs, a Calders, a banda de permetre'ns la caracterització d'un cas paradigmàtic, ens aporta una datació tardana, entre els segles VIII i IX, que confirma l'extensió de l'arc cronològic que proposem per a aquests jaciments.²⁷ Per altra banda, el mateix jaciment, amb trenta-set tombes excavades d'un total que es deu aproximar a la cinquantena, ens aporta indicis sobre la magnitud real d'aquests cementiris, amb un alt índex de reutilització de les caixes a partir de la formació habitual de dipòsits secundaris (figura 2).

25. Cristian FOLCH *et al.* (2006), «L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)», a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, p. 753-57.

26. Javier FIERRO (2011), «El castell i l'església de Sant Pere de Madrona (Berga). Un jaciment tardoantic i altmedieval», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 659-666.

27. BETA-262071: edat radiocarbònica convencional, 1210±40 BP; Cal. AD (1 sigma): 770-880; Cal. AD (2 sigmes): 690-900. Cristian FOLCH, Jordi GIBERT i Susana CARRASCAL (2011), «La necròpolis de l'alta edat mitjana de Pertegàs (Calders, el Bages). Segles VIII-IX», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 113-122.

Figura 2. Vista des del nord de la necròpolis de Pertegàs (Calders, Bages) (J. Gibert).

LA CONQUESTA ISLÀMICA I LA INTEGRACIÓ A AL-ÀNDALUS

Pretendre estudiar arqueològicament un fenomen com el que es proposa en l'epígraf atenent només a la troballa d'objectes «islàmics» és una quimera que, en el nostre cas, reduiria el marge d'anàlisi a un únic *fals* trobat prop d'Artés i desvinculat de tot context arqueològic.²⁸ La recerca pel que fa a aquest període passa, ans al contrari, per l'estudi arqueològic dels assentaments situats totalment o parcial dins el marc cronològic en qüestió i per l'anàlisi d'altres registres que, com el toponímic, poden aportar informacions rellevants que, al seu torn, serveixin per oferir una guia a la pràctica arqueològica.

28. Aquesta moneda es data de l'any 110 de l'Hègira (728-729 AD). Antoni BOFARULL (2002), «Troballes monetàries XVIII. Troballa al municipi d'Artés (Bages)», *Acta Numismàtica*, núm. 32, p. 227-228.

En aquest sentit, i més enllà d'alguns arabismes més o menys isolats referents a antropònims o a la descripció d'elements del paisatge, hem aplicat el plantejament que, de la mà inicialment de R. Martí, atribueix al topònim *palatium* i els seus derivats un origen vinculat a la gestació d'un conjunt de terres públiques adscrites al primer estat andalusí, una hipòtesi inicial que ha tingut desenvolupaments posteriors per part del mateix autor i d'altres.²⁹ Ens trobem així, a la Catalunya Central, amb un corpus format per vint-i-sis topònims, quinze dels quals es documenten de forma primerenca entre els segles X-XI, que es dispersen pel territori prioritzant majoritàriament les conques i les valls fluvials, així com els entorns d'alguns centres territorials com Manresa o Cardona, un comportament que es percep similarment en altres zones on el topònim ha estat estudiat.

Òbviament, aquest grup per si sol no serveix per valorar la hipòtesi inicial, malgrat aportar-hi algunes dades d'interès. Cal la consideració de tot el conjunt de topònims format pels derivats de *palatium* a Catalunya i al Lenguadoc per tal de copsar que aquest constitueix un bloc homogeni, geogràficament delimitat i diferenciat respecte dels del nord del regne franc o d'altres grups hispànics. Pel que s'observa en la documentació primerenca d'època carolíngia i comtal, els topònims semblen fixar-se amb anterioritat a la mateixa conquesta franca, mentre que queda clara, per altra banda, la seva titularitat pública original, delatada per la seva associació, ben documentada en un nombre important de casos, al fisc reial i a personatges pertanyents als llinatges que ocupen càrrecs comtals i vescomtals.

29. Ramon MARTÍ (1999), «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus», a Hélène DÉBAX (éd.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse, Université de Toulouse 2 - Le Mirail, p. 63-70. Una reflexió general sobre la qüestió, així com un repàs a la bibliografia generada al respecte, es podrà consultar a Ramon MARTÍ (en premsa), «El *palatium* rural, una institució fiscal del segle VIII», a Xavier BALLESTÍN; Ernesto PASTOR (ed.), *Teoria i pràctica fiscal en l'occident llatí i en Dar al-Islam (ss. VII-IX)*, Barcelona. Per part nostra, hem analitzat el fenomen al Penedès i a Septimània: Jordi GIBERT (2005), «La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XVI, p. 50-55; Jordi GIBERT (2007), «Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus», *Anuari d'Estudis Medievals*, núm. 37/1, p. 1-26; Jordi GIBERT (en premsa), «De Guissona a Magalona: consideracions a l'entorn del topònim *palatium* en els extrems de la seva dispersió en terres de la Tarraconesa oriental i la Septimània», a Xavier BALLESTÍN; Ernesto PASTOR (ed.), *Teoria i pràctica fiscal en l'occident llatí i en Dar al-Islam (segles VII-IX)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

Així mateix, pensem que l'explicació més plausible en relació amb la seva dispersió territorial pot venir per la seva identificació com a part integrant del primitiu fisc territorial adscrit al primer estat andalusí, la formació del qual proposem que cal relacionar amb la conquesta de la regió per part dels emirs al-Samḥ i 'Anbasa entre els anys 719 i 726. Ens impel·leix a aquesta consideració el context històric conegut sobre la conquesta islàmica i la formació d'al-Andalus i també algunes aportacions arqueològiques recents que dibuixen, conjuntament, un escenari d'integració per les armes d'aquesta àrea en concret³⁰ que determinaria l'adscripció de les terres conquerides (*faʿy*), o de part d'elles, al fisc fundiari del nou estat, on cal cercar l'origen dels *palatia*, bé estrictament com a *ḥums* o cinquè de l'estat, bé segons una altra solució.

Aquesta qüestió implica, al nostre entendre, el reconeixement de la vocació del primer estat andalusí d'esdevenir un poder fort, malgrat els entrebancs que, sobretot a partir del tercer quart del segle VIII, suposaran els alçaments i les fidelitats dubtoses de les autoritats de la Frontera Superior, especialment llinatges iemenites i de conversos, contra els emirs omeies de Còrdova.³¹ És en aquest darrer context que té lloc la conquesta franca de la Catalunya Central en els últims anys del segle VIII com a precedent de la presa de Barcelona l'any 801.³² Tanmateix, la presència carolíngia no estava cridada a mantenir-se per gaire temps, atès que, un quart de segle més tard, la revolta encapçalada per Aissó i Guillemó, inicialment des d'Osona, arrabassaria aquests territoris al domini franc,³³ creant una situació que hauria de perdurar fins la conquesta iniciada per Guifré el Pilós durant el darrer quart del segle IX.

Explicar el manteniment de la Catalunya Central fora de l'àmbit franc requereix preguntar-se conseqüentment per l'adscripció política d'aquesta re-

30. Es tracta fonamentalment d'un nombre considerable de precintes de plom, localitzats a Castell-Rosselló, que certifiquen el repartiment del botí moble (*ganima*) de la conquesta de Narbona: Rémy MARICHAL; Philippe SÉNAC (2007), «Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle», a Philippe SÉNAC (éd.), *Villa 2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, Toulouse, CNRS / Université de Toulouse - Le Mirail, p. 67-94.

31. Manuel ACIÉN (1998), «Els rebels del Ṭagr», a l'obra col·lectiva *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya / Institut Català de la Mediterrània, p. 71-77.

32. Ramon D'ABADAL (1986), *Catalunya Carolíngia 1-1. El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 88-92.

33. Josep Maria SALRACH (1981), *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), 1. El domini carolíngi*, Barcelona, Edicions 62, p. 73-90.

gió al llarg d'aquests anys.³⁴ La manca de notícies escrites que s'hi refereixin és pràcticament absoluta,³⁵ fet que no permet, ara com ara, anar més enllà de la formulació d'hipòtesis plausibles. En aquest sentit, som del parer que la regió devia romandre sota un cert control exercit des de l'àmbit andalusí, tot i que des d'aquest sector sembla prou clar que no es va cercar l'annexió directa, que es podria haver realitzat amb una certa facilitat en ocasió de l'auxili prestat per un exèrcit cordovès als rebels l'any 827 o de la intervenció de tropes andalusines a la zona en posteriors ocasions, com la citada més amunt de l'any 841 o en suport del revoltat Guillem de Septimània vers 848-850.³⁶ La consideració del context polític d'aquests anys ens duu igualment a proposar que probablement hauria tingut a veure en el manteniment d'aquest estat de les coses el paper jugat pels Banū Ḥalaf de la *Barbiṭāniya*,³⁷ a qui creiem que també cal situar al capdavant del districte de Lleida en aquests anys. En aquest sentit, és enormement sospitosa la represa de les hostilitats frontereres justament en el moment en què els Banū Ḥalaf desapareixen del mapa polític de la mà dels Banū Qasī, llinatge que llavors s'arrogarà el domini de la *Barbiṭāniya* i de la ciutat de Lleida³⁸ i que

34. Les reflexions que segueixen es trobaran desenvolupades, amb el seu aparell crític i les referències bibliogràfiques corresponents, a Jordi GIBERT (en premsa), «Entre al-Andalus et les carolingiens. Quelques notes sur la frontière de la Catalogne Centrale au IXe siècle», a Sébastien GASC i Clément VENCO-SALAÜN (éd.), *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe s.). Nouvelles thèses, nouveaux débats*, Toulouse, Université de Toulouse 2 - Le Mirail.

35. N'és una excepció, malgrat el seu contingut escàs, la relació d'un atac l'any 841 a Osona (*Awsūna*) i, potser, Cardona (*T.rṭānah*), que segurament cal considerar, al nostre entendre, una represàlia a un possible intent d'ocupació de la Catalunya Central per part del comte Sunifred de Cerdanya. Pel que fa a la notícia estricta, es pot consultar a Maḥmūd 'Alī MAKKĪ i Federico CORRIENTE (2001), *Crónica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahmān II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1, Ibn Hayyān)*, Zaragoza, Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, p. 307.

36. Josep Maria SALRACH (1981), *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), 2. L'establiment de la dinastia nacional*, Barcelona, Edicions 62, p. 23-33; Dolors BRAMON (2000), *De quan érem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo Editorial / Institut d'Estudis Catalans, p. 203-205.

37. Sobre la figura de Ḥalaf b. Rāšid, veure Philippe SÉNAC (2011), «Deux hommes de la frontière: Bahlūl b. Marzūq et Khalaf b. Rāshid», *Aragón en la Edad Media*, núm. 22, p. 229-246; sobre la *Barbiṭāniya* o regió de Barbastre, Philippe SÉNAC (1991), «Notes sur le peuplement musulman dans la région de *Barbiṭāniya* (VIIIe-XIe siècles)», *Studia Islamica*, núm. 73, p. 45-66.

38. Sobre la rebel·lió dels fills de Mūsà b. Mūsà b. Qasī a la Frontera Superior, veure Jesús LORENZO (2010), *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la Frontera Superior de al-Andalus*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 225-273.

protagonitzarà enfrontaments importants amb Guifré el Pilós, que hauria endegat moviments expansius vers la Catalunya Central en aquests mateixos anys.³⁹

Per altra banda, no serem els primers a assenyalar la potencial relació existent entre el lloc de Calaf i la figura de Ḥalaf b. Rāšid, o, potser millor, el llinatge dels Banū Ḥalaf.⁴⁰ Més enllà de la figura històrica, les opinions de filòlegs i historiadors habitualment tendeixen a proposar una etimologia per al topònim basada en aquest antropònim, ben usual a al-Andalus, sense que coneguem de moment alternatives raonables.⁴¹ En tot cas, el «puig» de Calaf (*Kalafum*), com el documentem per primer cop l'any 1015,⁴² és, en el moment de la conquesta comtal, un emplaçament fortificat que exerceix funcions de centre territorial per davant de la minvada *Sigarra*, a Prats de Rei, una substitució que, atenent a la natura del topònim, hauria d'haver-se donat en època andalusina.

Tot plegat ens condueix a pensar que la Catalunya Central quedaria subjecta a la influència d'al-Andalus fins la conquesta comtal endegada a partir de l'últim quart del segle IX, atès que cap dada permet parlar d'una reintegració en el sentit absolut del terme, de manera que seria més previsible el manteniment d'un estat de les coses on aquests territoris es regirien d'una manera considerablement autònoma respecte als poders andalusí i carolingi que els envoltaven.

Les fonts àrabs sobre aquest episodi pel que fa a l'àrea catalana es troben ressenyades a Dolors BRAMON (2000), *De quan èrem o no musulmans, Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo Editorial / Institut d'Estudis Catalans, p. 212-228.

39. Joan Eusebi GARCIA (1998), «La creació d'una frontera: al-Tağr al-A'là», a l'obra col·lectiva *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya / Institut Català de la Mediterrània, 58-60.

40. A. Benet ho apunta a Antoni PLADEVALL (1997), *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 300.

41. Elías TERÉS (1990), «Antroponímia hispanoàrabe (reflejada por las fuentes latino-romances)», *Anaquel de Estudios Árabes*, núm. 1, p. 174; Dolors BRAMON (2002), «Les influències del passat cultural islàmic», a Dolors BRAMON i Rosa LLUCH, *Mots remots. Setze estudis d'història i toponímia catalana*, Girona, CCG Edicions, p. 48; Joan COROMINES (1995), *Onomasticon Cataloniae, vol. III*. Barcelona: Curial, p. 181-183; Pere BALANÀ (1999), «Semàntica dels arabismes toponímics penedesencs (I)», *Bulletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, núm. 76, p. 45; Albert TURULL (1987), «Topònims àrabs segarrencs», *Miscel·lània Cerverina*, núm. 5, p. 38.

42. Ramon ORDEIG (2000-2010), *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs / Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 6 vol., doc. 754.

LA CONQUESTA COMTAL I ELS ESPAIS DE PODER

Les característiques dels espais associats a l'exercici del poder permet copsar una primera divisió entre els edificis de caire religiós, les esglésies, i les construccions de caràcter fortificat i militar, com són castells i torres, tots ells amb una alta càrrega simbòlica, però sobretot econòmica, que els identifica com a enclavaments des d'on s'organitza i es gestiona l'extracció del producte agrícola i ramader de mans de la classe productora majoritària.

Les esglésies

En relació amb les primeres, les dades tant textuales com arqueològiques coincideixen a mostrar una generació inusitada de temples a partir de la conquesta comtal, de finals del segle IX en endavant. Es tracta, en un primer moment, d'aquelles esglésies tradicionalment considerades « preromàniques », amb capçaleres carrades i arcs de ferradura, una apreciació sostinguda per les poques excavacions fins ara efectuades,⁴³ uns primers esments documentals sovint situats en el segle X i la coherència observada pel que fa a la seva dispersió geogràfica, que no depassa, o ho fa molt poc, els límits genèrics de l'eix Llobregat-Cardener.⁴⁴ Més enllà d'aquest marc geogràfic, allà on la conquesta tindrà lloc ja entrat el segle XI o poc abans, els temples construïts adquiriran la fesomia romànica característica, mentre que, en els territoris obtinguts anteriorment a aquesta data, els nous temples substituiran massivament els edificis anteriors.

L'aparició d'aquest nombre certament ingent d'esglésies s'acompanya en el pla jurídic de la institució de la parròquia, entesa com a espai delimitat o jurisdicció vinculat a una església principal, una significació nova que ara pren el terme en relació amb el seu sentit primigeni que, com hem apuntat anteriorment,

43. Alguns exemples es poden trobar a Alberto LÓPEZ i Àlvar CAIXAL (1995), «Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992», a Antoni GONZÁLEZ (dir.), *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 179-404 (Quaderns Científics i Tècnics, 6); Alberto LÓPEZ, Àlvar CAIXAL i Anna GÓMEZ (2007), «L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages)», a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, p. 680-688.

44. Eduard JUNYENT (1983), *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 221-223.

l'acostava al terme de diòcesi. Així, les dotalies d'esglésies mostren com, a partir de finals del segle IX, les noves circumscripcions parroquials engloben al seu interior vil·les i vilars, a la vegada que s'hi institueix la percepció de la dècima i de les primícies,⁴⁵ constituint la primera la renda eclesiàstica per excel·lència a partir d'aquest moment,⁴⁶ en benefici de bisbes, magnats i personatges locals significats socialment, començant pels mateixos preveres. En terres de marca, a més, l'associació de dècimes i primícies a esglésies castrals és un fet ben constatat en la documentació, on s'observa que la titularitat d'aquestes es vincula a la titularitat del propi castell,⁴⁷ que acostuma a integrar, almenys en un principi, les rendes de les altres esglésies sufragànies situades dins el terme castral, de la mateixa manera que succeïa en el cas de grans termes parroquials que contenien d'altres esglésies a banda de la pròpiament parroquial.

Per altra banda, el programa d'edificació d'esglésies i d'implantació de la xarxa parroquial amb les seves rendes adscrites incorporarà una derivada de gran significació, com és l'establiment d'àrees cementirials vinculades als temples, la definició física de les quals acompanya ja de bon principi l'aixecament dels edificis, quan es reserva una parcel·la de terra immediata a l'edifici amb aquesta finalitat.⁴⁸ És comú, així mateix, que els estrats inferiors dels cementiris coneguts, als quals es pot atribuir una cronologia inicial dins del segle X (en alguns casos potser de finals del segle IX), presentin gairebé sempre enterraments del tipus antropomorf amb la capçalera diferenciada, ja sigui retallada en el subsòl o a partir de pedres o llosetes que flanquegen el cap del difunt (figura 3).⁴⁹ Per altra

45. Ramon ORDEIG (1993-2004). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 6 volums. Poden ser representatives, per exemple, les actes referents a les consagracions de les esglésies de Merlès (893, doc. 16), la Quar (899, doc. 18), Canalda (900, doc. 23) o Casserres (907, doc. 34).

46. Xavier PUIGVERT (1992), «La introducció del delme a la Marca d'Hispania», *Acta Mediaevalia*, núm. 13, p. 117-125.

47. Ramon MARTÍ (1992), «La primera expansió comtal a ponent del Llobregat», a Antoni PLADEVALL, *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 34; Carolina BATET (1996), *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, Sant Sadurní d'Anoia, Institut d'Estudis Penedesencs, p. 78-84.

48. Ja l'any 893, en l'esmentada acta de consagració de l'església de Santa Maria de Merlès, el prevere Fredari i els altres dotadors aporten «prope ipsa ecclesia alia pecia de terra ad cimiterium faciendum».

49. Així es comprova en els exemples de Santa Maria de Lluçà, Santa Maria de Viladordis, Sant Mateu de Bages, Sant Joan de Bergús, Sant Andreu de Sagàs, Santa Maria de Serrateix, Sant

banda, i malgrat no disposar de dades estrictes per a la Catalunya Central, el recurs a alguns exemples propers⁵⁰ ens mostra com, pel que fa a l'evolució en l'ús d'aquests cementiris, el nombre proporcional de tombes creix ostensiblement a partir del segle XI, un fenomen que ha de respondre al definitiu abandonament de les necròpolis rurals i a la instauració dels cementiris eclesiàstics com a espai únic i exclusiu d'enterrament.

Figura 3. Vista de la capçalera de l'església de Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà) i del cementiri circumdant (J. Gibert).

Vicenç d'Obiols, Sant Andreu de Cal Pallot, Santa Creu de Joglars, Sant Pere de Graudescales, Santa Margarida de Navès, Santpedor, Sant Cristòfol de Súrria, Santa Maria de Matadars o Santa Maria de Manresa.

50. Jordi ROIG, Joan Manel COLL i Josep Antoni MOLINA (2003), «El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)», a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, p. 791-803; Jordi ROIG, Joan Manel COLL i Josep Antoni MOLINA (1995), *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, Ajuntament de Sentmenat, p. 63-65 i 80-82; Olivier PASSARIUS, Richard DONAT i Aymat CATAFAU (dir.) (2008), *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, Perpinyà, Éditions Trabucaire, 149-155.

Els estudis arqueològics d'esglésies situen també com un fenomen recurrent l'aparició de sitges en un nombre no massa elevat, entre una i cinc, excavades en el seu subsòl. Òbviament, la presència d'aquestes estructures evidencia la necessitat d'acumular i conservar un producte que pot provenir de dues fonts distintes, a saber, la verificació de les rendes eclesiàstiques, fonamentalment la dècima, i la producció pròpia sortida de terres tingudes per l'església i obtingudes habitualment a través de donacions. De tota manera, cal pensar que aquests dipòsits només assumirien una part del producte, aquella que es voldria emmagatzemar a més llarg termini, mentre que la part sobrera, de consum, intercanvi o distribució immediata, devia desar-se per mitjà d'altres sistemes. En aquesta mateixa línia, cal tenir present que una fracció important de la dècima es troba en mans alienes, fonamentalment magnats aloers que se l'han arrogat totalment o en part i que probablement tenen els seus propis dipòsits en altres indrets. En aquest sentit, i acudint de forma obligada a la documentació escrita, cal integrar en aquest escenari l'aparició dels sagrers, espais amb diversos usos que no exclouen l'habitatge però que es caracteritzen bàsicament per constituir magatzems construïts a l'entorn immediat de les esglésies. Com s'ha advertit,⁵¹ la seva aparició en la documentació, un cop destriades nombroses referències apòcrifes, no es verifica fins entrats els anys trenta del segle XI, quan simultàniament els trobem en bona part de les diòcesis catalanes. Curiosament, la Catalunya Central sembla constituir un escenari de ràpida difusió dels mateixos, com ho demostren les referències precoces i continuades que delaten la seva presència a tocar de les esglésies.⁵² L'estudi d'aquestes i altres referències documentals permet destacar, d'una banda, l'emmagatzematge del vi, i potser fins i tot de part

51. Per a la qüestió de l'aparició dels sagrers i la posterior implantació de les sagreres eclesiàstiques, vegeu les conclusions, que assumim, exposades a Ramon MARTÍ (2007), «L'ensagrerament: utilitats d'un concepte», a Víctor FARIAS, Ramon MARTÍ i Aymat CATAFAU, *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural / Documenta Universitària, p. 85-204.

52. Com a exemples de documentació primerenca, podem citar l'existència de sagrers a Sant Andreu de Sagàs (1033), Sant Julià de la Cirera (1034), Sant Iscle de Bages (1035), Sant Fruitós de Bages (1037) o Santa Maria del Grau (1039). Jordi BOLÒS (2009), *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 14; Ramon ORDEIG (2000-2010), *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs / Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 6 vol., doc. 927, 940 i 958; Andreu GALERA (1998), *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 30.

del seu procés de producció, com un dels seus usos principals, fet que els equipara als cellers. Per altra banda, és òbvia la seva relació amb magnats o membres de famílies d'alt rang social com ara vescomtes o senyors de castells, per bé que s'observa, com més ens acostem a finals del segle XI, un progressiu moviment de donació de sagrers per part d'aquests personatges en favor d'institucions eclesiàstiques, principalment canòniques.⁵³ S'endevina, així, una concentració de béns i drets senyorials a l'entorn de les esglésies, un fenomen que prendrà la forma d'una institució ben coneguda, la sagrera (*sacraria*), que sancionarà la instauració d'un espai teòricament inviolable dins el qual aquells quedaran integrats i, en principi, protegits. Malgrat el que es pugui pensar, però, la seva introducció, a mitjan anys quaranta del segle XI, és relativament tardana i, en tot cas, posterior a l'aparició dels sagrers; de fet, a la Catalunya Central no se'n documenta cap explícitament fins els darrers anys del segle XI, si bé la seva existència es percep a través de les referències a espais sagrats de trenta passes al voltant dels temples.⁵⁴

Els castells

En relació amb els castells de primera època comtal, la revisió de diversos casos coneguts arqueològicament a la Catalunya Central, habitualment de manera molt fragmentària, posa de relleu que el model principal que segueixen els seus constructors és el de la torre, normalment de planta circular, tot i que se'n poden donar igualment de quadrangulars, acompanyada d'un recinte murat que defineix una àrea interior no massa extensa i que s'acostuma a adossar a la mateixa torre, un model que s'observa arreu dels comtats catalans altmedievals. Així mateix, unes primeres dades permeten constatar l'existència d'espais d'habitatge annexos o propers a aquestes fortificacions primerenques, com s'obser-

53. Víctor FARÍAS (2007), «La proclamació de la pau i l'edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagreres als bisbats de Barcelona i Girona (segles XI-XIII)», a Víctor FARÍAS, Ramon MARTÍ i Aymat CATAFAU, *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural / Documenta Universitària, p. 74-77.

54. Ramon MARTÍ (2007), «L'ensagriment: utilitats d'un concepte», a Víctor FARÍAS, Ramon MARTÍ i Aymat CATAFAU, *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural / Documenta Universitària, p. 115-116.

va, per exemple, en els casos de Castelltallat, Sallent o Montbui,⁵⁵ on trobem àmbits o fons de cabana associats a fogars i sitges. Amb informacions tan escasses, res no permet parlar, però, d'un procés d'*incastellamento* arqueològicament reconegut en aquestes dates,⁵⁶ sinó que més aviat sembla tractar-se d'espais subsidiaris de les construccions principals.

En termes genèrics, l'anàlisi de la documentació escrita demostra que la implantació de castells segueix l'avanç de la frontera dirigit per Guifré el Pilós des d'Urgell i Cerdanya, continuat més tard pels seus fills, amb l'ocupació d'aquells territoris que, ho hem vist més amunt, haurien mantingut durant mig segle llarg el seu estatus autònom, probablement sota l'empara dels andalusins. En aquesta expansió, els comtes s'acompanyen de grans magnats com, n'és un cas ben conegut, Sal·la de Conflent, posterior fundador de Sant Benet de Bages i figura ben rellevant en la conquesta de tota una gran àrea entre Montserrat i pràcticament la capçalera del Gaià.⁵⁷ No obstant, no podem deixar de destacar la lentitud del procés d'expansió, on constatem que es trigarà a l'entorn d'un segle per recórrer els vint-i-cinc quilòmetres aproximats que separen Manresa de Calaf i Solsona del Llobregós, procés que no es pot entendre com un avenç lineal i continu, sinó més aviat com un escenari complex de tensions, pactes, avenços i retrocessos que s'articulen durant tot el segle x i que, pel que fa al nostre marc geogràfic, conclou a inicis del segle xi amb l'ocupació de l'àrea de Calaf i el territori de l'antiga *Sigarra*.

55. Gorettil VILA *et al.* (2004), *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages)*. *Campanyes 1999-2003*, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya; Eduard RIU (1987), *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya; Jordi ENRICH i Joan ENRICH (1978), «Fons de cabanya alto-medievals a la Tossa de Montbui», *Informació Arqueològica*, núm. 27-28, p. 75-82.

56. Ens remetem a la definició del concepte donada pel mateix Pierre Toubert en tant que «mouvement de fondation de villages fortifiés» i no en relació amb el mateix procés de construcció de castells. Pierre TOUBERT (2003), «L'*incastellamento*. Problèmes de définition et d'actualisation du concept», a *Actes del congrés «Els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental»*, Arbúcies, Museu Etnològic del Montseny, p. 22-23.

57. Els trobem, a ell mateix o a la seva nissaga, com a possessors de diversos castells documentats en època del comte Sunyer o poc després com Guardiola, Maians, Òdena o la Roqueta. Ramon ORDEIG (1999), *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, doc. 769, 864, 955, 995 i 1263,

Així mateix, el seguiment dels primers esments documentals relatius a castells deixa entreveure una distribució diferenciada que afecta la geografia de la xarxa castral i que està íntimament lligada a l'avenç fronterer. A nord i a orient, allà on els castells s'han bastit sobre els espais incorporats per Guifré, la seva implantació es revela incompleta i, en alguns casos, fins i tot feble.⁵⁸ En canvi, s'observa nítidament una transformació en la concepció dels *castra* allà on aquests s'implanten sobre territori conquerit pels fills de Guifré. Aquí es comprova, especialment a partir de mitjan segle x, com la xarxa castral ha adquirit una densitat que no té res a veure amb el que ens trobem a llevant del Llobregat.⁵⁹ Ara, els textos ens mostren com els castells presenten un terme propi ben definit que se situa en la base de l'organització territorial, sense competència d'altres institucions com la parròquia. D'aquesta manera, els magnats que detenen la titularitat dels castells tenen accés a la percepció de rendes, censos i serveis, especialment pel que fa a la dècima eclesiàstica a partir de la construcció d'esglésies castrals.

Els alous amb torre

Tanmateix, en l'examen de la documentació, però també del registre arqueològic, crida l'atenció l'existència d'un altre tipus d'assentament fortificat de caràcter senyorial, la torre amb un predi adscrit, un tipus d'establiment que participa del mateix sistema i la mateixa lògica que els castells, inserint-se en la mateixa xarxa castral en un pla subaltern i complementari a la vegada (figura 4). La revisió dels seus primers esments permet constatar, però, que la seva aparició en els textos, a partir sobretot dels darrers anys del segle x, és sensiblement més tardana que en el cas dels castells, mentre que la seva cartografia revela que la majoria es troben a ponent de la línia Llobregat-Cardener. Així, sembla que el procés de conquesta de l'àrea incorporada a partir de finals de la desena centú-

58. Al Berguedà ja ha estat observat com castells apareguts a finals del segle ix o principis del x, que mai no havien cobert la totalitat del territori, desapareixen o esdevenen simples *turres* en avançar aquest segle, allunyats de la frontera i en competència amb les parròquies recaptadores de dècimes que els poden arribar a suplantat com a centres d'ordenació territorial. Josep CAMPRUBÍ (2006), *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Universitat de Lleida, p. 100-102.

59. Jordi BOLÒS (2003), «Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)», a *Actes del congrés «Els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental»*, Arbúcies, Museu Etnològic del Montseny, p. 72.

ria, especialment les actuals zones de l'Alta Anoia i del Baix Solsonès, s'acompanyaria inicialment de l'establiment de torres amb terme a l'extrem dels castells fronterers, emplaçaments on comtes i vescomtes, però també altres magnats laics i institucions eclesiàstiques, hi instal·len senyors fidels, els quals es beneficien de les rendes, fins i tot la dècima, i dels serveis adscrits a l'alou en qüestió. No obstant, podem pensar que els senyors d'aquests alous devien obtenir els majors beneficis en raó de taxes proporcionals a les collites. Així, les torres es diferencien dels *castra*, pensem, en el sentit que, mentre que els segons basen els seus drets en la jurisdicció sobre un terme, dins el qual el senyor del castell pot ostentar la propietat d'un nombre determinat de terres al costat d'altres terratinents, les competències de les primeres impliquen la propietat directa sobre la totalitat de les terres, coincidint en uns mateixos límits amb el desplegament de drets jurisdiccionals. Per tant, aquests alous amb torre, en alienar-se, poden ser tractats com el que també són, grans explotacions agrícoles on s'apliquen taxes proporcionals sobre la seva producció global, habitualment la tasca.

Figura 4. Torre de la Pobla o del Fusteret (Súria, Bages), amb estructures posteriors adossades (J. Gibert).

EL POBLAMENT RURAL DE LA PRIMERA ÈPOCA COMTAL (SEGLES X-XI):
ESPAIS D'HÀBITAT I INSTAL·LACIONS PRODUCTIVES

Com ha estat habitual arreu, els projectes arqueològics sobre jaciments vinculats a aquest període cronològic específic han centrat la seva atenció en els conjunts monumentals més significatius, representats per les restes més o menys conservades o modificades de castells i esglésies, als quals hem dedicat les línies precedents. Aquest fet ha donat peu a la sobrevaloració d'aquests conjunts per sobre de jaciments arqueològics d'altres característiques, com són els assentaments rurals habitats per pagesos, que, si bé no posseeixen el mateix potencial segons els paràmetres imperants d'explotació patrimonial, constitueixen un element fonamental i imprescindible en la comprensió de la societat altmedieval.

És fonamentalment per aquesta raó que els exemples que es poden introduir en la nostra anàlisi són escassos, tot i que aporten dades importants que es poden contrastar amb les obtingudes en els nostres propis projectes d'excavació. Així, pel que fa a les característiques constructives, trobem un cert model recurrent en aquestes cronologies caracteritzat pel recurs a parets rocoses contra les quals es construeixen les habitacions. N'és un exemple diàfan el cas del Collet de les Caixes, a Navàs, on tres àmbits contigus es construeixen aprofitant una balma on existeixen diversos encaixos destinats a sostenir l'embigat de la coberta (figura 5),⁶⁰ seguint un model que també s'observa, per exemple, en el jaciment de les Coromines, a Aguilar de Segarra,⁶¹ i que tindrà continuïtat durant la resta de l'edat mitjana en la construcció dels ja pròpiament considerats masos, que no apareixen amb certa profusió en els textos relatius a la Catalunya Central fins pràcticament la segona meitat del segle XI.⁶² No obstant, hi ha també alternatives que ens mostren edificis exempts en

60. Cal situar l'abandonament del lloc, atenint-nos a les característiques del material ceràmic i a una datació radiocarbònica, entre finals del segle XI i inicis del segle següent. Cristian FOLCH; Jordi GIBERT (2011), «El Collet de les Caixes (Navàs, Bages): una ferreria de l'Edat Mitjana (segles XI-XII)», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 823-830.

61. Joan ENRICH i Jordi ENRICH (1986-89), «Tres conjunts d'habitaclle alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)», *Empúries*, núm. 48-50, p. 300-305.

62. Els exemples són diversos i es troben arreu de comarques com el Berguedà, Osona, el Bages o el Solsonès. Per exemple: Jordi BOLÒS (ed.) (1996), *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B*

pla o fins i tot en pendent a partir d'àmbits esglaonats, com succeeix en el cas del jaciment de Can Paleta, a Castellfollit del Boix.⁶³ En tot cas, es tracta habitualment d'edificis aixecats amb murs de sòcol de pedres lligades amb fang i alçat de terra, amb cobertes vegetals i sòls de terra trepitjada.

És important assenyalar la presència, en alguns d'aquests establiments, d'estructures i instal·lacions destinades a la producció i transformació del ferro. De nou ens serveix d'exemple el cas del Collet de les Caixes, on diverses cubetes de combustió i el basament d'una enclusa no ofereixen dubte sobre la identificació d'un dels àmbits com un taller de ferreria. Així mateix, les darreres campanyes d'excavació al jaciment de Monistrol de Gaià mostren l'existència d'una ocupació datada entre els segles x i xi dedicada en bona part no només al treball del ferro, sinó també a la producció pròpiament d'aquest metall, com semblen delatar-ho la presència important d'escòries i diverses estructures de combustió encara per excavar.⁶⁴ Ja com a taller isolat de l'hàbitat, incorporem al nostre estudi el jaciment de Cal Ticó, a Castellnou de Bages, un centre productor de ceràmica datat en els segles x-xi⁶⁵ que ens serveix com a exemple d'activitat econòmica d'iniciativa senyorial. Així, malgrat les seves estructures aparentment precàries, la necessitat important de recursos i d'inversió de treball, l'especialització de les tasques i una apre-

---

(Cercs, Berguedà). *Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*, Lleida, Universitat de Lleida; Assumpta SERRA (1995-1996), «Evolució tipològica del mas a Tavertet (s. x-xv) (Resultats de les campanyes de prospeccions)», *Acta Mediaevalia*, núm. 16-17, p. 245-265; Cristian FOLCH; Jordi GIBERT (2011), «Resultats preliminars de les excavacions al Roc Foradat de Cal Pepa (Aguilar de Segarra, Bages)», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 955-960.

63. Jordina SALES, Joan ENRICH i Jordi ENRICH (2004), «Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)», a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, p. 730-746. Sense poder-nos estendre en els detalls, creiem que existeixen raons per atribuir una cronologia més recent a aquesta construcció que la que li atorguen els seus excavadors, de vers els segles vii-viii.

64. Un primer avançament sobre aquest jaciment que, no obstant, encara no recull l'estudi de la fase en qüestió, es pot trobar a Cristian FOLCH, Jordi GIBERT i Ramon MARTÍ (2011), «Primeres campanyes al conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià (Bages)», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*, Tarragona, p. 95-100.

65. Encara en curs d'excavació, unes primeres informacions sobre el jaciment es troben a Cristian FOLCH i Jordi GIBERT (2011) p. 698-695, «Cal Ticó (Castellnou de Bages): un centre productor de ceràmica de l'Alta Edat Mitjana (segles x-xi)», a *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona.

ciable estandardització de la producció constitueixen aspectes que serveixen per proposar la inclusió d'aquest establiment sota l'òrbita i en benefici de la instància senyorial.⁶⁶

Figura 5. Vista del jaciment del Collet de les Caixes (Navàs, Bages) des del sud (J. Gibert).

Malgrat els avenços en matèria d'arqueologia sobre aquests assentaments, resta encara difícil la caracterització jurídica precisa dels seus habitants i la seva ubicació en la jerarquia social de l'època. En aquest sentit, els documents aporten una certa informació que pot complementar les dades arqueològiques i que porta a relacionar aquests jaciments amb els nombrosos esments de *domus*, *casae* i *mansiones* que proliferen en els textos dels segles X-XI, gairebé sempre amb indicació dels noms dels propietaris.⁶⁷ Aquests elements se situen en l'escalafó

66. Gerard CANTONI (2011), *El jaciment de Cal Ticó i el seu context històric i historiogràfic. Una primera aproximació a les produccions ceràmiques dels segles IX-XI i dels seus centres productors*, treball de màster inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona.

67. A tall d'exemple, en el reconeixement del terme d'Artés de l'any 938 se citen, entre altres referències geogràfiques, fins a set *domus* i un *casale*, tots ells associats a noms propis. Ramon ORDEIG (1999), *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, doc. 443.

més baix de les unitats de poblament, el que més tard coparan els *mansi*, a la vegada que sovint es troben en l'interior de demarcacions o termes més grans, ja siguin directament *villae* o *villares*, els quals poden al seu torn trobar-se dins els límits d'una de les primeres. Aquests termes, presents habitualment en la documentació més antiga, cediran protagonisme progressivament a circumscripcions majors com les parròquies i, principalment, els termes castrals, de tal manera que s'observa clarament una minva de la seva presència en textos relatius als territoris situats més a ponent i a migdia.

De tota manera, cal aprofundir en la definició arqueològica d'aquests assentaments, més quan aquests poden identificar-se amb algun dels esmentats conceptes en la documentació. Per ara, disposem només d'exemples coneguts molt parcialment, per bé que significatius, que poden aportar llum a aquestes identificacions. Podem citar, en aquesta línia, el jaciment de Montclús, a Santa Maria de Merlès, que cal identificar amb un vil·lar homònim (*villar qui dicitur Monte Cluso*) documentat l'any 893.⁶⁸ Aquí, l'excavació va afectar només un punt dels diversos detectats en prospecció i que es poden atribuir al vil·lar en qüestió, localitzant dos àmbits adossats i material divers que testimonia activitats de transformació del producte agrícola (un molí manual, una mà de morter, una possible punta de podall).⁶⁹ La cronologia de l'ocupació detectada, més enllà d'aquella primera menció documental conservada, es dedueix a partir de l'abundant presència de ceràmica altmedieval en les dues habitacions excavades, amb unes característiques que enllacen clarament amb contextos coneguts dels segles IX-XI,⁷⁰ i d'una datació radiocarbònica.⁷¹

68. Ramon ORDEIG (1993-2004), *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 6 volums, doc. 16.

69. Cristian FOLCH; Ramon MARTÍ (2007), «Excavacions arqueològiques al vil·lar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX», a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, p. 506-513.

70. Jordi ROIG; Joan Manel COLL; Josep Antoni MOLINA (1997), «Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès», dins l'obra col·lectiva *Ceràmica medieval catalana. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 37-62 (Quaderns Científics i Tècnics, 9).

71. BETA-277763: edat radiocarbònica convencional: 910±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 1070-1170. Cal. AD (2 sigmes): 1030-1220. Aquesta datació, practicada sobre un fragment d'os extret d'un dels nivells interiors d'un dels àmbits, és sensiblement més recent del que cabria esperar en relació amb el material ceràmic documentat, que en cap cas pot ser posterior al segle XI. Cal entendre, així, que la cronologia donada per l'anàlisi defineix, en tot cas, els moments finals d'ocupació d'aquell espai.

Per altra banda, cal identificar el jaciment de Matacans amb el lloc homònim que apareix en la documentació precoçment l'any 889 en les dues versions del precepte d'Odó destinat a la seu de Vic, on és considerat una vil·la (*villam Matacanis*) que formaria part de la vall d'Artés, concedida llavors a la mitra osonenca.⁷² En aquest lloc, amb posterioritat a l'abandonament d'un establiment romà, però de manera prèvia a l'aparició d'un mas vers el segle XIII, destaca la construcció d'un edifici conegut parcialment, al qual els excavadors atorguen una cronologia «altmedieval» imprecisa i unes dimensions originals importants, i al qual s'associen cinc sitges aparegudes sota les estructures del mas posterior.⁷³

CONCLUSIONS

Arribats a aquest punt, hem pogut comprovar com, a partir de l'ensulsiada de l'Imperi d'occident, que arrossega amb ell el sistema genèric d'ocupació del món rural vigent fins aleshores, ben reconegut a les *villae* baiximperials, és possible identificar l'existència d'un model de poblament rural caracteritzat per assentaments que presenten diversos àmbits associats a un espai obert i on la producció de vi, com en els assentaments precedents, constitueix una de les especialitzacions que defineixen la seva orientació econòmica principal. Aquest escenari, combinat amb informacions provinents de paral·lels arqueològics propers i amb la consideració del que aporten les fonts escrites, ens permet proposar la seva identificació amb el que els textos tardoantics descriuen com a *villae*, un concepte hereu –però ja no equiparable– del que tenia el terme en època imperial i que ara ha de correspondre, al nostre entendre, a la implantació d'un model d'explotació de tipus dominical on el pes de l'esclavatge ha de ser encara important.

72. Ramon d'ABADAL (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya, 2 vol.*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 293-299. Malgrat les eventuals interpolacions, estem d'acord a considerar la donació de la vall d'Artés com l'únic element fora de sospita que constituïria, de fet, el nucli de la concessió règia per al bisbat osonenc (Robert-Henri BAUTIER [1963], «La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de "Portus" de 887-890», *Bulletin Philologique et Historique*, 1961, p. 477-498).

73. Antoni DAURA; Dolors PARDO; Jordi PIÑERO (1992), «El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 8, p. 147-190.

En paral·lel, creiem que és destacable la presència d'esglésies d'origen tar-doantic en enclavaments que es poden considerar nuclis principals, un reconeixement que permet definir l'esquema bàsic de l'organització territorial del moment. Aquesta constatació, juntament amb el recull d'algunes dades que apunten vers la reocupació d'alguns assentaments protohistòrics o ibèrics, ens situa davant de la problemàtica de la identificació d'elits locals assentades sobre el territori, ocupant preferentment emplaçaments que els textos coetanis anomenen *vici* o *castella* i que cal considerar, en aquest sentit, com a punts des d'on s'irradia de forma preferent el poder d'aquestes elits.

En aquest context, creiem que és important tenir en compte la relació que es pot establir entre la conquesta islàmica i l'abandonament observat en alguns jaciments que identifiquem amb el model dominical d'explotació, una coincidència que, si bé és encara lluny de ser demostrada taxativament, no considerem en cap cas aliena a les innovacions institucionals implantades pels nous governants i a una tendència vers l'enfortiment de l'estat. En tot cas, no ens referim a canvis dràstics immediats a la conquesta, sinó a una transformació progressiva que afecta les estructures econòmiques i socials i que deriva en la superació del model productiu i d'explotació antic en favor d'un nou esquema al qual les elits locals, al costat de les novingudes, s'acabaran acollint.

Al costat d'això, pensem que és important el reconeixement d'un gran nombre de necròpolis rurals que contribueixen a donar llum a un tipus de poblament que, en paral·lel al progressiu declivi del model d'assentament representat per les explotacions abans definides, sembla esdevenir hegemònic especialment durant els segles VIII-IX, representat per una multitud d'assentaments dispersos que ocupen la pràctica totalitat de la geografia de l'àrea estudiada.

Més enllà, pensem haver contribuït amb les nostres pròpies aportacions a superar el tradicional buit historiogràfic que per a les terres de la Catalunya Central suposa gairebé tot el segle IX. Aquí, cal reconèixer que les nostres propostes constitueixen encara hipòtesis de treball que, no obstant, considerem ben fonamentades a partir de l'anàlisi dels textos a l'abast i de les consideracions que es poden extreure d'un context geogràfic i cronològic molt concret com és el de la frontera entre les demarcacions andalusines, governades habitualment en aquest període per poderoses famílies de conversos, i les àrees d'influència dels comtes carolingis. Entre ambdós poders, hem cregut reconèixer l'existència d'un territori autònom que funciona sota l'empara de les primeres i al qual cal atribuir, pensem, una estructura social menys extrema en relació amb èpo-

ques anteriors, i on considerem clau la participació i la implicació, al costat de les elits dominants, de les comunitats pageses en aspectes com la defensa. En aquest sentit, totes les dades apunten vers una primacia en aquestes dates d'enclavaments que, com Cardona, documentat d'ençà de finals del segle VIII,⁷⁴ presenten clares funcions defensives a la vegada que exerceixen de nuclis territorials capaços de gestionar en el seu benefici un context aparentment complicat, una situació que, en el cas cardoní, sembla estendre's fins més enllà de mitjan segle X malgrat la seva integració formal en l'òrbita comtal en temps de Guifré el Pilós (figura 6).

Figura 6. Vista de l'emplaçament del *castrum Cardonam* documentat des de finals del segle VIII, avui amb l'església de Sant Vicenç i les fortificacions baixmedievales i modernes (J. Gibert).

El període que s'enceta amb la conquesta comtal es beneficia doblement d'una atenció més gran rebuda a nivell arqueològic i de la conservació d'un nombre creixent de documents a partir de finals del segle IX, en coincidència

74. Ramon d'ABADAL (1986). *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 89.

amb la verificació del procés expansiu conduït inicialment pel comte Guifré des d'Osona, Cerdanya i Urgell. Aquí, la nostra recerca pensem que permet definir amb claredat la creació i el desenvolupament d'un projecte unitari i fins a cert punt premeditat que respon a la iniciativa dels primers titulars dels comtats hereditaris i que s'estén sobre un espai que, al marge de previsibles acords i transvasaments de fidelitats, sembla haver estat incorporat per les armes, fet que genera la possibilitat de prescindir en bona mesura d'estructures i inèrcies prèvies. En aquest sentit, s'observa perfectament com les noves demarcacions comtals anul·len en bona part els *territoria* de tradició antiga, mentre que la implantació de parròquies i castells implica la superació d'un ordre territorial previ a una escala més petita que, no obstant, és encara perceptible en la documentació més primerenca. Cal advertir, en tot cas, que no es tracta d'un capgirament immediat i que el procés es presenta llarg i dinàmic en la seva evolució, tot i que les bases del nou ordre són ràpidament identificables.

Així, textos i arqueologia coincideixen de manera genèrica a delatar la construcció, des de finals del segle IX i inicis del segle X, d'un gran nombre d'esglésies que supera llargament la implantació eclesiàstica prèvia, on volem destacar la constatació del lligam estret que existeix entre l'abandonament de les necròpolis rurals abans citades i la implantació progressiva dels cementiris eclesiàstics, que esdevindran definitivament exclusius a partir de mitjan segle XI, però que ja durant tot el segle X semblen haver conegut una concentració ascendent d'usuaris. En aquests moments, la implantació de les parròquies adscrites a una església titular comporta la percepció bàsica de la dècima, una prerrogativa d'enorme abast que situa les esglésies com els principals instruments per tal d'accedir al drenatge constant de la producció pagesa. Amb els sagrers, posteriorment, les esglésies afegeixen als seus propis magatzems els dels altres, fet que permet un control i un benefici més grans sobre la producció o la distribució del gènere. Amb les sagreres, finalment, els eclesiàstics tanquen en un únic cercle béns, cementiris i magatzems. A finals del segle XI, doncs, la instauració de la parròquia com a centre receptor de rendes sobre el treball, d'oblacions per la distribució de sagraments i, en definitiva, de drets sobre els parroquians és ja un procés plenament consolidat i irreversible.⁷⁵

75. L'any 1081, ja al final del període estudiat, un capbreu dels alous i els drets pertanyents a la parròquia de Santa Maria de Veciana deixa ben clar quins són els deures dels parroquians: «et de totis parrochianis aliis qui sunt in istis terminis iamdictis primicias et oblaciones et chorts et

Per altra banda, una de les característiques que s'han de destacar de l'àrea de la Catalunya Central durant el segle x és justament la seva constitució com a escenari de frontera, una condició que, de fet, permet resseguir quins són els processos d'implantació sobre el territori de les estructures de poder i de dominació. En aquest context, la presència efectiva de les capes socials dominants, que ara encapçalen l'expansió, és detectable amb precisió tant a partir de la pròpia realitat material aportada des de l'arqueologia com a partir dels textos, que testimonien l'existència de famílies aristocràtiques que, amb el suport de clientele de guerrers, capitalitzen la detenció de castells, torres i alous.

Creiem, per altra banda, que constitueix un tema encara pendent la definició arqueològica dels assentaments rurals dels segles x-xi, qüestió a la qual hem dedicat alguns esforços en matèria arqueològica. Així, al costat d'alguns pocs casos coneguts i de la revisió d'excavacions alienes, els nostres propis treballs aporten una quantitat ben significativa de dades en relació amb uns establiments que disposaven d'escassos referents arqueològics. El seu estudi permet assegurar, d'entrada, que la dispersió continua sent la característica principal pel que fa a la seva ubicació, mentre que l'anàlisi detallada de les seves característiques físiques revela unes pautes bàsiques on es mantenen sistemes constructius tradicionals i una evolució que deriva en una tria significativa d'emplaçaments que cerquen l'aprofitament de balmes o grans roques contra les quals aixecar els edificis. Per altra banda, els casos estudiats han servit igualment per aprofundir en el coneixement de certes activitats productives i artesanals que s'associen als assentaments i que es desenvolupen de forma paral·lela i complementària a les tasques principals vinculades a la producció agropecuària, com són el treball del ferro o la producció de ceràmica, especialitzacions en les quals s'endevina, no obstant, l'aplicació de lògiques productives senyorial.

Com a apunt final, pensem que els resultats obtinguts en aquest treball, alguns reeixits i d'altres incomplets, contribueixen a certificar que l'avenç en el coneixement de l'alta edat mitjana és una fita ben assolible si s'emprèn de manera crítica i combinada els recursos i les fonts a l'abast, plantejant hipòtesis que guïïn la recerca i superant alguns tòpics paralitzadors. Ho hem pogut comprovar, o almenys així ho creiem, en el desenvolupament del nostre treball,

---

vigiliis et recettes et baptisterii et sepultura et opera totum tempus» (Ignasi J. BAIGES, Gaspar FELLIU i Josep Maria SALRACH (dir.) (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, Fundació Noguera, 5 vol., doc. 119.

on, malgrat les evidents limitacions, pensem haver traçat les línies bàsiques de l'ordenació territorial i descrit les característiques fonamentals del poblament en la seva evolució durant el llarg període secular que separa l'enfonsament de l'Imperi romà de la consolidació de la societat feudal.